

AKTUALIZACJA ZAPISÓW MODELU TWORZENIA REGIONALNYCH PROGRAMÓW ROZWOJU EKONOMII SPOŁECZNEJ

*[uwzględniająca
stan prawny
na wrzesień 2021 r.]*

Kraków 2021

SPIS TREŚCI

Obowiązki dot. tworzenia regionalnych programów rozwoju ekonomii społecznej (RPRES) związane z nowelizacją ustawy o zasadach prowadzenia polityki rozwoju.....	3
Wpływ ustawy o realizacji usług społecznych w Centrach Usług Społecznych (CUS) na tworzenie regionalnych programów rozwoju ekonomii społecznej.....	8
Kluczowe obszary diagnozy.....	12
Ekonomia społeczna w wybranych Krajowych Strategiach	15
Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do 2020 (z perspektywą do 2030).....	15
Krajowy Program Rozwoju Ekonomii Społecznej	17
Strategia Rozwoju Kapitału Ludzkiego 2030 (SRKL2030)	17
Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego 2030 (SRKS2030)	20
Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030 (KSRR 2030)	22

OBOWIĄZKI DOT. TWORZENIA REGIONALNYCH PROGRAMÓW ROZWOJU EKONOMII SPOŁECZNEJ (RPRES) ZWIĄZANE Z NOWELIZACJĄ USTAWY O ZASADACH PROWADZENIA POLITYKI ROZWOJU

W dniu 15 lipca 2020 r. uchwalono *Ustawę o zmianie ustawy o zasadach prowadzenia polityki rozwoju oraz niektórych innych ustaw*.¹ Wprowadza ona wiele propozycji ważnych z punktu widzenia logiki tworzenia dokumentów strategicznych i programowych na poziomie województwa, czyli dotyczących przygotowywania i konsultowania *Regionalnych programów rozwoju ekonomii społecznej*.

Jak wynika z oceny skutków regulacji² celem nowelizacji jest „zintegrować planowanie społeczno-gospodarcze i przestrzenne, podnieść efektywność prowadzonych działań oraz w większym stopniu dostosować je do zmieniających się warunków zewnętrznych.”

Regionalny program rozwoju ekonomii społecznej ma charakter programu rozwoju w rozumieniu art. 15 ust. 4 ustawy o zasadach prowadzenia polityki rozwoju.

Nowelizacja ustawy określiła cele i wymogi dotyczące programów rozwoju i programów wieloletnich. I tak, „programy są dokumentami o charakterze operacyjno-wdrożeniowym ustanawianymi w celu realizacji strategii rozwoju, określającymi działania przewidziane do realizacji zgodnie z ustalonym systemem realizacji programu i planem finansowym, stanowiącymi element programu.” (art. 15 ust. 1).

W art. 17 ust. 1 określony został zakres, jaki powinny uwzględniać programy:

„1. Program określa w szczególności:

1) w przypadku programów rozwoju wnioski z diagnozy, o której mowa w art. 10a ust. 1, przygotowanej na potrzeby tego programu;

² Druk 64 z 27.12.2019 <https://www.sejm.gov.pl/sejm9.nsf/opinieBAS.xsp?nr=64> (dostęp: 17.07.2020)

- 2) w przypadku programów operacyjnych wyniki uprzedniej ewaluacji programu, jeżeli jest wymagana odrębnymi przepisami;
- 3) cel główny i cele szczegółowe w nawiązaniu do średniookresowej strategii rozwoju kraju lub strategii rozwoju;
- 4) priorytety oraz kierunki interwencji;
- 5) oczekiwane rezultaty planowanej interwencji wraz ze wskaźnikami w nawiązaniu do średniookresowej strategii rozwoju kraju lub strategii rozwoju, o których mowa w art. 9 pkt 3–6 (w przypadku RPRES: strategia rozwoju województwa);
- 6) system realizacji programu, w tym plan finansowy zawierający w szczególności:
 - a) źródła finansowania realizacji programu,
 - b) kwotę środków przeznaczonych na finansowanie realizacji programu i jej podział między poszczególne priorytety, a w przypadku programu rozwoju, o którym mowa w art. 15 ust. 6, także kwotę środków przeznaczonych na przygotowanie raportu ewaluacyjnego podsumowującego efekty realizacji programu,
 - c) informację o wysokości współfinansowania programu i poszczególnych priorytetów.
- 7) w przypadku programów rozwoju zakres planowanej interwencji, który będzie realizowany w ujęciu terytorialnym, możliwy do objęcia kontraktem sektorowym;
- 8) sposób monitorowania i oceny stopnia osiągnięcia celu głównego i celów szczegółowych.”

Nowelizacja nakłada obowiązek wskazywania obszarów strategicznej interwencji (OSI) na poziomie krajowym, regionalnym i lokalnym. „Obszar strategicznej interwencji – określony w strategii rozwoju to obszar o zidentyfikowanych lub potencjalnych powiązaniach funkcjonalnych lub o szczególnych warunkach społecznych, gospodarczych lub przestrzennych, decydujących o występowaniu barier rozwoju lub trwałych, możliwych do aktywowania, potencjałów rozwojowych, do którego jest kierowana interwencja” (art. 5 ust 6a). **Z powyższej definicji wynika, że przy tworzeniu RPRES nie ma konieczności opracowywania OSI.**

Istotne z punktu widzenia tworzenia dokumentów strategicznych i programowych jest też objętościowe skrócenie dokumentów oraz nacisk na ich przejrzystość, m.in. poprzez

rezygnację z zamieszczania pełnej diagnozy na rzecz wniosków – kluczowych potencjałów i ograniczeń związanych z rozwojem.

Wskazano również na potrzebę rozwinięcia systemu ewaluacji, zwłaszcza ex-post oraz powiązania rezultatów i wskaźników rezultatu na poziomie regionalnym z krajowymi. Warto zwrócić też uwagę na zapis ułatwiający pozyskiwanie danych przez podmioty przygotowujące diagnozę – organy administracji mają nieodpłatnie udostępniać informacje zgromadzone w zbiorach danych, ewidencjach i rejestrach, jeżeli nie powoduje to ich dodatkowego, innego niż samo udostępnienie obciążenia.

Zmieniły się również zapisy dotyczące konsultacji społecznych przed przyjęciem dokumentu i tak, konieczne jest obecnie przeprowadzenie konsultacji z jednostkami samorządu terytorialnego oraz partnerami społecznymi i gospodarczymi, a także Komisją Wspólną Rządu i Samorządu Terytorialnego.

Konsultacje należy przeprowadzić przy odpowiednim zastosowaniu regulacji z art. 6 ust. 4-6 ustawy o zasadach prowadzenia polityki rozwoju:

- - ogłoszenie na stronie internetowej o treści wskazanej w art. 6 ust. 4,
- - ewentualnie ogłoszenie w prasie,
- - konsultacje powinny **uwzględniać m.in. spotkania** (aktualnie praktykowane w formule zdalnej),
- - czas trwania konsultacji: 35 dni od dnia ogłoszenia na stronie internetowej informacji, o której mowa w art. 6 ust. 4,
- - sporządzenie sprawozdania o treści wskazanej w art. 6 ust. 6.

Art. 6 ust. 4-6 stosowane odpowiednio:

4. Podmiot opracowujący projekt koncepcji rozwoju kraju, projekt strategii rozwoju oraz projekt polityki publicznej **ogłasza na swojej stronie internetowej** oraz może ogłaszać w prasie odpowiednio o zasięgu krajowym, regionalnym lub lokalnym, **informację o konsultacjach, terminie i sposobie przekazywania uwag do projektu oraz terminie i miejscu spotkań konsultacyjnych**. Ogłoszenie w prasie zawiera dodatkowo informację o adresie strony internetowej, na której zamieszczono projekt.

5. Opinię o projekcie przekazuje się podmiotowi opracowującemu projekt w sposób określony w ogłoszeniu, **w terminie określonym przez ten podmiot, nie krótszym niż 35 dni**

od dnia ogłoszenia na stronie internetowej informacji, o której mowa w ust. 4.

Nieprzekazanie opinii w terminie oznacza rezygnację z jej przedstawienia.

6. W terminie 30 dni od upływu terminu, o którym mowa w ust. 5, **podmiot opracowujący projekt przygotowuje sprawozdanie z przebiegu i wyników konsultacji, zawierające w szczególności ustosunkowanie się do zgłoszonych uwag wraz z uzasadnieniem i zamieszcza je na swojej stronie internetowej.**

Art. 6a narzuca na programy obowiązek opracowywania strategicznej oceny oddziaływania na środowisko:

„Przy opracowywaniu projektu koncepcji rozwoju kraju oraz projektów strategii rozwoju, programów, polityk publicznych i dokumentów programowych stosuje się przepisy ustawy z dnia 3 października 2008 r. o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko (Dz.U. z 2020 r. poz. 283, 284, 322, 471 i 1378)”.

Jednak ustawa z dnia 3 października 2008 r. o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko, szczegółowo określa w przypadku jakich dokumentów strategicznych, programowych i innych należy opracować omawianą ekspertyzę:

Art. 46 ust. 1. Przeprowadzenia strategicznej oceny oddziaływania na środowisko wymaga projekt:

- 1) studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz planu zagospodarowania przestrzennego, wyznaczający ramy dla późniejszej realizacji przedsięwzięć mogących znacząco oddziaływać na środowisko, a także koncepcji rozwoju kraju, strategii rozwoju, programu, polityki publicznej i dokumentu programowego, z zakresu polityki rozwoju, wyznaczający ramy dla późniejszej realizacji przedsięwzięć mogących znacząco oddziaływać na środowisko;
- 2) polityki, strategii, planu i programu w dziedzinie przemysłu, energetyki, transportu, telekomunikacji, gospodarki wodnej, gospodarki odpadami, leśnictwa, rolnictwa, rybołówstwa, turystyki i wykorzystywania terenu, opracowywany lub przyjmowany przez

organy administracji, wyznaczający ramy dla późniejszej realizacji przedsięwzięć mogących znacząco oddziaływać na środowisko;

3) polityki, strategii, planu i programu innego niż wymienione w pkt 1 i 2, którego realizacja może spowodować znaczące oddziaływanie na obszar Natura 2000, jeżeli nie jest on bezpośrednio związany z ochroną obszaru Natura 2000 lub nie wynika z tej ochrony.

2. Przeprowadzenie strategicznej oceny oddziaływania na środowisko jest też wymagane w przypadku projektu zmiany dokumentu, o którym mowa w ust. 1.

Art. 47

1. Przeprowadzenie strategicznej oceny oddziaływania na środowisko jest wymagane także w przypadku projektu dokumentu innego niż wymieniony w art. 46 ust. 1 oraz w przypadku projektu zmiany takiego dokumentu, jeżeli w uzgodnieniu z właściwym organem, o którym mowa w art. 57, organ opracowujący projekt stwierdzi, że realizacja postanowień danego dokumentu albo jego zmiany może spowodować znaczące oddziaływanie na środowisko.

Zatem, strategiczna ocena oddziaływania na środowisko nie będzie konieczna w przypadku tworzenia RPRES (*regionalny program rozwoju ekonomii społecznej* nie mieści się w katalogu określonym w art. 46 i brak jest przesłanek do zastosowania art. 47 ust. 1).

Art. 51

1. Organ opracowujący projekt, o którym mowa w art. 46 lub art. 47 ust. 1, sporządza prognozę oddziaływania na środowisko.

Skoro Regionalny program rozwoju ekonomii społecznej nie mieści się w katalogu określonym w art. 46 i brak jest przesłanek do zastosowania art. 47 ust. 1, **nie ma obowiązku sporządzania prognozy oddziaływania na środowisko.**

WPŁYW USTAWY O REALIZACJI USŁUG SPOŁECZNYCH W CENTRACH USŁUG SPOŁECZNYCH (CUS)³ NA TWORZENIE *REGIONALNYCH PROGRAMÓW ROZWOJU EKONOMII SPOŁECZNEJ.*

23 sierpnia 2019 r. Prezydent RP podpisał *Ustawę o realizowaniu usług społecznych przez centrum usług społecznych* (dalej ustawa o CUS), która docelowo ma zreformować lokalny wymiar świadczenia pomocy społecznej poprzez integrację i rozszerzanie oferty usług społecznych dla ogółu mieszkańców w gminie.

Usługi społeczne są obecnie dynamicznie rozwijającym się elementem aktywnej polityki społecznej. Zachodzące zjawiska społeczne, w szczególności proces starzenia się społeczeństwa skutkują wzrostem zapotrzebowania na organizowane przez władze publiczne usługi społeczne. Rozwiązania zawarte w ustawie wychodzą naprzeciw temu zapotrzebowaniu, tworząc ramy prawne mające ułatwić samorządom gminnym integrację i koordynację różnego rodzaju usług społecznych, przy wykorzystaniu nowej jednostki organizacyjnej – **centrum usług społecznych (CUS)**.

Wejście w życie projektowanych rozwiązań nie przymusza gmin do tworzenia centrów usług społecznych – jest to możliwość, a nie obowiązek.

Ustawa wprowadza katalog usług społecznych (art. 2. 1.). Warto zwrócić uwagę, że niemal w całości pokrywa się on z katalogiem działań pożytku publicznego opisanym w Ustawie o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie.

³ Dz.U. 2019 poz. 1818 U S T A W A z dnia 19 lipca 2019 r. o realizowaniu usług społecznych przez centrum usług społecznych

Usługi społeczne zdefiniowane w ustawie o CUS	Odpowiadające im zadania publiczne z art. 4. Ust 1 UoDzPPiW
polityki prorodzinnej	31) działalności na rzecz rodziny, macierzyństwa, rodzicielstwa, upowszechniania i ochrony praw dziecka;
wspierania rodziny, systemu pieczy zastępczej	1a) wspierania rodziny i systemu pieczy zastępczej;
pomocy społecznej	1) pomocy społecznej, w tym pomocy rodzinom i osobom w trudnej sytuacji życiowej oraz wyrównywania szans tych rodzin i osób
promocji i ochrony zdrowia	6) ochrony i promocji zdrowia
wspierania osób niepełnosprawnych	7) działalności na rzecz osób niepełnosprawnych
edukacji publicznej	14) nauki, szkolnictwa wyższego, edukacji, oświaty i wychowania
przeciwdziałania bezrobociu	8) promocji zatrudnienia i aktywizacji zawodowej osób pozostających bez pracy i zagrożonych zwolnieniem z pracy
kultury	16) kultury, sztuki, ochrony dóbr kultury i dziedzictwa narodowego
kultury fizycznej i turystyki	17) wspierania i upowszechniania kultury fizycznej
pobudzania aktywności obywatelskiej	13) działalności wspomagającej rozwój wspólnot i społeczności lokalnych; 22) upowszechniania i ochrony wolności i praw człowieka oraz swobód obywatelskich, a także działań wspomagających rozwój demokracji
mieszkalnictwa	

ochrony środowiska	18) ekologii i ochrony zwierząt oraz ochrony dziedzictwa przyrodniczego
reintegracji zawodowej i społecznej	2) działalności na rzecz integracji i reintegracji zawodowej i społecznej osób zagrożonych wykluczeniem społecznym;

W tym miejscu warto wspomnieć, że ustawa o CUS nie akcentuje mocno tego, by realizacja usług społecznych była priorytetowo wykonywana przez PES (art. 7.2), gdyż nacisk w niej jest położony na dostarczenie usługi mieszkańcom, a nie na to, kto ma tę usługę świadczyć.

W kontekście rozwoju inicjatyw ekonomii społecznej bardzo istotne jest również to, że ustawa o CUS wprowadza zadania związane z organizacją społeczności lokalnej (OSL).

Do zadań centrum należy w szczególności:

„podejmowanie działań na rzecz integracji i wspierania rozwoju wspólnoty samorządowej z wykorzystaniem potencjału tej wspólnoty, w tym organizowanie działań samopomocowych, wolontaryjnych i sąsiedzkich stanowiących uzupełnienie usług społecznych (działania wspierające)” (art. 13.1 pkt. 6); W związku z tym zadaniem w kadrze CUS powinno znajdować się stanowisko **organizatora społeczności lokalnej**.

W ustawie o CUS regionalnym ośrodkom polityki społecznej wprost przypisano tylko rolę w zakresie kształcenia kadr CUS (art. 34. 1. „Szkolenia, o których mowa w art. 25 ust. 2 pkt 4, art. 30 pkt 3 i art. 33 pkt 3, organizują regionalne ośrodki polityki społecznej”). Jednakże regionalne ośrodki polityki społecznej z racji bycia odpowiedzialnymi za koordynację rozwoju ekonomii społecznej w regionie, m.in. poprzez opracowywanie i wdrażanie *regionalnych programów rozwoju ekonomii społecznej*, mają szansę zadbać by CUSy stały się jednym z narzędzi rozwoju ekonomii społecznej na poziomie lokalnym. **Może się to odbywać przede wszystkim poprzez:**

- a) **wzmacnianie roli PES w planowaniu i realizacji usług społecznych zdefiniowanych w ustawie o CUS,**
- b) **włączenie PES w zadania związane z OSL,**
- c) **niebagatelna wydaje się też możliwość wykorzystania działań OSL w kontekście inkubowania nowych PES.**

Ustawa o CUS daje możliwość tworzenia **programu usług społecznych**, określającego usługi społeczne wynikające z potrzeb wspólnoty samorządowej (art. 4.1). W tym kontekście ważne by zadbać o wprowadzenie zapisów o roli lokalnych PES w realizacji usług społecznych i organizacji społeczności lokalnej:

- a) w dokumentach wyższego rzędu gminy – w pierwszej kolejności: strategii rozwoju gminy, strategii rozwiązywania problemów społecznych, programach współpracy z organizacjami pozarządowymi, programie rewitalizacji, in. (by program usług społecznych wynikał z ogólnej polityki gminy traktującej ekonomię społeczną jako realizatora polityki społecznej),
- b) uwzględnieniu problematyki ekonomii społecznej w diagnozie potrzeb i potencjału wspólnoty samorządowej w zakresie usług społecznych, m.in. stworzenie bazy PES realizujących usługi społeczne oraz mogących być partnerem w OSŁ w gminie,
- c) włączaniu PES w proces programowania usług społecznych.

- Pomocniczą rolę w zakresie włączenia i uspołnienienia zapisów dotyczących ES w rozwoju lokalnym oraz w dalszej kolejności w programowaniu usług społecznych mogą pełnić ROPS i ośrodki wsparcia ekonomii społecznej (OWES).
- Aby to się stało, warto przemyśleć odpowiednie **działania edukacyjne i sieciujące dla JST w regionalnych programach rozwoju ekonomii społecznej.**
- Nie należy zapominać, że system wsparcia ES realizowany przez ROPS i OWES zakłada możliwość wspierania zarówno JST, jak i lokalnych PES. Może warto stworzyć dedykowany cel szczegółowy czy kierunek interwencji, **w którym zaplanuje się wspólne, kompleksowe działania ROPS i OWES dla JST (przy tworzeniu CUS) oraz dla lokalnych PES (m.in. w profesjonalizacji własnej działalności, w tym w zakresie realizacji usług społecznych) czy dla grup inicjatywnych chcących założyć PES.**

KLUCZOWE OBSZARY DIAGNOZY

Model RPRES przedstawiał szerokie spektrum informacji oraz wskazywał źródła, w których można znaleźć interesujące dane w trakcie przygotowywania diagnozy programu.

Równocześnie pozostawiał swobodę, które z zaprezentowanych danych winny być poddane gruntownej analizie, w toku dalszych prac nad programem. Zdecydowana większość informacji zawartych w tej części modelu jest nadal aktualna. Warto jednak zwrócić uwagę na kilka nowości, które wpływają na opracowanie tej części RPRES.

Pierwszą, podstawową zmianą, którą powinniśmy uwzględnić przy tworzeniu diagnozy są zapisy znowelizowanej w 2020 roku ustawy o zasadach prowadzenia polityki rozwoju⁴. Wspominano o nich już we wcześniejszej części tego materiału, ale warto przytoczyć je ponownie. Do tej pory zdecydowana większość tworzonych dokumentów zawierała bardzo szczegółowe i obszerne części diagnostyczne, stanowiące nierzadko ponad połowę całego opracowania. Obecnie, ustawa kładzie duży nacisk na przejrzystość m.in. poprzez rezygnację z zamieszczania pełnej diagnozy na rzecz wniosków – kluczowych potencjałów i ograniczeń związanych z rozwojem, jak również graficznego przedstawiania treści zwłaszcza w zakresie modelu struktury funkcjonalno-przestrzennej. Nie oznacza to, że nie warto wykonać pogłębionej analizy, sam RPRES powinien jednak zawierać najistotniejsze wnioski przedstawione w sposób przejrzysty.

Dokonując analizy kondycji sektora ekonomii społecznej w województwie (str. 21 Modelu) warto uwzględnić analizy GUS⁵ odnoszące się do organizacji non-profit⁶ i spółdzielni socjalnych⁷. Badania dostarczają informacji na temat zatrudnienia i zarządzania w tych podmiotach, sytuacji finansowej – wysokości przychodów i kosztów oraz zaciąganych pożyczek, jak również współpracy z OWES. Najnowsze wyniki badań dotyczą sytuacji

⁴ Ustawa z dnia 15 lipca 2020 r. o zmianie ustawy o zasadach prowadzenia polityki rozwoju oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. 2020 poz. 1378).

⁵ Badania prowadzone w ramach projektu Zintegrowany System Monitorowania Sektora Ekonomii Społecznej

⁶ Organizacje non-profit jako podmioty ekonomii społecznej: <https://bip.stat.gov.pl/dzialalnosc-statystyki-publicznej/projekty-unijne-w-statystyce/zintegrowany-system-monitorowania-sektora-ekonomii-spoecznej-zsmses/wyniki-badan/organizacje-non-profit-jako-podmioty-ekonomii-spoecznej/>

⁷ Spółdzielnie jako podmioty ekonomii społecznej: <https://bip.stat.gov.pl/dzialalnosc-statystyki-publicznej/projekty-unijne-w-statystyce/zintegrowany-system-monitorowania-sektora-ekonomii-spoecznej-zsmses/wyniki-badan/spoldzielnie-jako-podmioty-ekonomii-spoecznej/>

wspomnianych podmiotów za rok 2019, która jednak w obecnym czasie pandemii mogła ulec sporej zmianie.

W ramach obszaru dot. współpracy jednostek samorządu terytorialnego z PES (str. 25 Modelu) warto wziąć pod uwagę wyniki badań prowadzonych przez GUS w ramach projektu *Zintegrowany System Monitorowania Sektora Ekonomii Społecznej*. W dziale: *Działalność JST związana z rozwojem ekonomii społecznej i realizacja budżetów obywatelskich*⁸ znajduje się szereg informacji, możliwych do wykorzystania w ramach naszych analiz, w tym m.in:

- 1) członkostwo JST w spółdzielniach socjalnych,
- 2) formy wsparcia organizacji pozarządowych stosowane przez JST,
- 3) działania wspierające sieciowanie oraz współpraca z ośrodkami wsparcia ekonomii społecznej (OWES),
- 4) JST, w których wyznaczono osobę lub komórkę do współpracy z organizacjami pozarządowymi i do wspierania rozwoju ekonomii społecznej,
- 5) tryby realizacji zadań publicznych przez JST w poszczególnych obszarach,
- 6) środki finansowe przekazane przez JST na prowadzenie jednostek reintegracji społeczno-zawodowej,
- 7) realizacja przez JST zadań publicznych w trybach określonych w ustawie o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie ,
- 8) pożyczki, poręczenia i gwarancje udzielone przez JST,
- 9) dotacje na dofinansowanie inwestycji przekazane organizacjom pozarządowym oraz zamówienia z wolnej ręki udzielone spółdzielniom socjalnym (tzw. tryb in-house),
- 10) środki przekazane przez JST podmiotom ekonomii społecznej na podstawie innych ustaw niż ustawa o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie oraz ustawa prawo zamówień publicznych,
- 11) trudności JST związane z zaangażowaniem organizacji pozarządowych w realizację zadań publicznych,
- 12) zamówienia publiczne JST,
- 13) JST, w których obowiązywały uchwały określające zasady i tryb konsultacji społecznych oraz programy rozwoju ekonomii społecznej.

⁸ <https://bip.stat.gov.pl/dzialalnosc-statystyki-publicznej/projekty-unijne-w-statystyce/zintegrowany-system-monitorowania-sektora-ekonomii-spolecznej-zsmses/wyniki-badan/dzialalnosc-jst/>

Ostatnim źródłem wiedzy, które chcemy przytoczyć w tej części jest prowadzony przez GUS portal <https://dane.ekonomiaspoleczna.gov.pl/>, który umożliwia pozyskanie następujących treści:

- 1) *Dane przekrojowe* - informacje o różnych aspektach funkcjonowania podmiotów ekonomii społecznej, ośrodkach wsparcia ekonomii społecznej a także o samorządach.
- 2) *Porównanie jednostek samorządu terytorialnego* – funkcja umożliwiająca sprawdzenie regionalnych i lokalnych różnic w określonych aspektach funkcjonowania PES.
- 3) *Wskaźniki programowe*, czyli informacje o wskaźnikach przyjętych do monitorowania KPRES oraz RPRES, wraz z informacją o postępie w ich realizacji (tylko w odniesieniu do KPRES).

Dane zawarte na stronie internetowej dotyczą roku 2019. Należy zaznaczyć, że niestety nie wszystkie są aktualizowane (np. w zakresie regionalnych programów, co mogłoby umożliwić poddanie analizie porównawczej rozwój ES w województwach).

Na koniec tej części nie sposób zaznaczyć, że przyjęcie ustawy o ekonomii społecznej nad którą obecnie trwają prace wprowadzi zdecydowanie najistotniejsze zmiany, które znajdą odzwierciedlenie w przygotowywanych diagnozach. Na podstawie projektu poddanego konsultacjom społecznym wiemy, że zmianie ulegnie definicja przedsiębiorstwa społecznego, a rejestry z informacjami o podmiotach posiadających status PS będzie prowadził wojewoda. Zmian zapewne będzie dużo więcej - na ten moment, nie znając jeszcze szczegółów, możemy tylko podkreślić konieczność ujęcia ich w ramach prowadzonych analiz nad diagnozą RPRES.

EKONOMIA SPOŁECZNA W WYBRANYCH KRAJOWYCH STRATEGIACH

W *Modelu tworzenia RPRES*, miejsce i rola ES w krajowych dokumentach strategicznych była zamieszczona w załączniku nr 1 i miała pomóc w odniesieniu założeń tworzonego RPRES do celów zawartych w dokumentach wyższego rzędu (np. w rozdziale pn. *Uzasadnienie tworzenia RPRES*).

Ponieważ perspektywa większości krajowych dokumentów strategicznych obowiązywała do 2020 r., należy zwrócić uwagę, że „wątki ekonomii społecznej” w strategiach krajowych do 2030 roku uległy pewnym rozwinięciom lub skróceniom.

Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do 2020 (z perspektywą do 2030).

Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do 2020 (z perspektywą do 2030) (SOR) jest kluczowym dokumentem wyznaczającym cele polityki kraju do 2020 (z perspektywą do 2030). Od czasu gdy był opracowywany *Model RPRES* zmianom nie uległy zapisy SOR (przyjęty Uchwałą przez Radę Ministrów w dn. 14 lutego 2017 r.)

Należy jednak zwrócić uwagę na kwestię, która przed nowelizacją ustawy o zasadach prowadzenia polityki rozwoju nie była uwypuklona – a mianowicie, że w SOR wskazane zostały określone tereny, w których występuje przestrzenna koncentracja wyzwań rozwojowych, na których należy się szczególnie skupić tworząc strategiczne i programowe założenia.⁹ Są to:

1. Miasta średnie tracące swoje funkcje społeczno-gospodarcze¹⁰.

Miasta te cechuje regres w rozwoju i utrata funkcji społeczno-gospodarczych

⁹ <https://www.gov.pl/web/fundusze-regiony/informacje-o-strategii-na-rzecz-odpowiedzialnego-rozwoju>. s.174-179

¹⁰ Lista miast tracących swoje funkcje społeczno-gospodarcze znajduje się na stronie: <https://www.gov.pl/web/fundusze-regiony/krajowa-strategia-rozwoju-regionalnego> (data pobrania: 24.09.21)

i administracyjnych, odpływ ludności (zwłaszcza wykształconej w wieku produkcyjnym), zamieranie tradycyjnych lokalnych przemysłów, starzejące się społeczeństwa zmieniające popyt na niektóre usługi, jak również niedopasowania popytu i podaży na rynku pracy. Problemem tej kategorii obszarów jest również niezadowalająca dostępność terytorialna.

2. Obszary zagrożone trwałą marginalizacją¹¹.

W kategorii tej znajdują się skupiska gmin wiejskich i powiązane z nimi funkcjonalnie małe miasta poniżej 20 tys. mieszkańców o największej koncentracji problemów rozwojowych i w największym stopniu zagrożone trwałą marginalizacją. Identyfikuje się je w całej Polsce, niemniej kumulacja tych obszarów występuje głównie w pasie północnej i wschodniej części kraju.

3. Obszar Polski Wschodniej.

4. Obszar Śląska.

Rekomendujemy by uwzględnić w planowaniu RPRES działania dla wyznaczonych w SOR miast tracących funkcje społeczno-gospodarcze, gmin zagrożonych marginalizacją oraz innych obszarów strategicznej interwencji (OSI) zdiagnozowanych dla danego województwa (obowiązek określenia OSI przypisany został ustawą o zasadach prowadzenia polityki rozwoju - strategiom rozwoju - w naszym przypadku będzie to strategia rozwoju województwa).

Takie skoncentrowane terytorialnie działania mogą oznaczać zarówno preferencyjne warunki korzystania z instrumentów dostępnych dla wszystkich PES, jak i odrębne, dedykowane formy wsparcia dla organizacji działających na terenie OSI (np. granty na ekonomizację działalności PES).

¹¹ Lista gmin zagrożonych trwałą marginalizacją znajduje się na stronie: <https://www.gov.pl/web/fundusze-regiony/krajowa-strategia-rozwoju-regionalnego> (data pobrania: 24.09.21)

Krajowy Program Rozwoju Ekonomii Społecznej

Kluczowym krajowym dokumentem, do którego powinny się odnosić zapisy RPRES jest Krajowy Program Rozwoju Ekonomii Społecznej; w tym opracowaniu nie jest on jednak opisywany ze względu na brak trwające obecnie konsultacje społeczne i brak uchwalenia dokumentu.

Poniżej przedstawiamy miejsce ES w dostępnych, wybranych¹² krajowych dokumentach: Strategii Rozwoju Kapitału Ludzkiego 2030, Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego 2030, Krajowej Strategii Rozwoju Regionalnego 2030.

Strategia Rozwoju Kapitału Ludzkiego 2030 (SRKL2030)¹³

Strategia została przyjęta Uchwałą nr 184/2020 Rady Ministrów z dnia 14 grudnia 2020 r. w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Kapitału Ludzkiego.

Celem głównym Strategii jest wzrost kapitału ludzkiego i spójności społecznej w Polsce. Analizując zapisy SRKL, ekonomia społeczna w SRKL wybrzmiewa głównie w obszarze *Spójność Społeczna*.

Dla obszaru *Spójności społecznej* wyodrębniono sześć kierunków interwencji; dla rozwoju ES kluczowe wydają się być:

- a) Rynek pracy zapewniający wykorzystanie potencjału zasobów ludzkich dla rozwoju Polski.
- d) Poprawa dostępności do usług, w tym społecznych i zdrowotnych.
- e) Wsparcie grup zagrożonych ubóstwem i wykluczeniem oraz zapewnienie spójności działań na rzecz integracji społecznej.

¹² Dotyczących szeroko rozumianego obszaru społeczno-gospodarczego.

¹³ <https://www.gov.pl/web/ia/strategia-rozwoju-kapitalu-ludzkiego-2030-srkl2030> (data pobrania: 09.09.21)

Kierunek interwencji	<i>Planowane działania powiązane z ES</i>
Rynek pracy zapewniający wykorzystanie potencjału zasobów ludzkich dla rozwoju Polski.	<p>– Aktywizacja zawodowa osób biernych zawodowo oraz długotrwale bezrobotnych (w tym szczególnie osób młodych z tzw. kategorii NEET), osób niepełnosprawnych, kobiet, osób 50+.</p> <p>– Przeciwdziałanie segmentacji rynku pracy m.in. przez lepsze wykorzystanie</p> <p>– Upowszechnianie koncepcji społecznej odpowiedzialności przedsiębiorstw (CSR), wiedzy o zmianach zachodzących na rynku pracy, zarządzaniu wiekiem i różnorodnością w miejscu pracy, pomocy w organizacji miejsca pracy dla osób o specjalnych potrzebach i osób niepełnosprawnych (np. standardy CSR-D), w tym pracowników z małymi dziećmi w celu umożliwienia łączenia życia zawodowego z rodzinnym.</p> <p>– Promowanie wysokiej jakości miejsc staży i praktyk oraz miejsc przygotowania zawodowego.</p> <p>– Tworzenie warunków dla rozwoju „białej” i „srebrnej” gospodarki oraz ekonomii społecznej zakorzenionej w społeczności lokalnej.</p>
Poprawa dostępności do usług, w tym społecznych i zdrowotnych.	<p>– Działania mające na celu deinstytucjonalizację usług społecznych, w tym poprawę dostępu do usług społecznych świadczonych w społeczności lokalnej.</p> <p>– Przygotowanie projektu ustawy o ekonomii społecznej i solidarnej zawierającego między innymi mechanizmy sprzyjające deinstytucjonalizacji usług społecznych (w tym usług opiekuńczych), polegające na wzmocnieniu udziału podmiotów ekonomii społecznej w realizacji tych usług m.in. przez nowe tryby współpracy oraz preferowanie tych podmiotów przy zleceniu usług społecznych, a także działania dotyczące programowania na poziomie lokalnym, pozwalające na pełniejsze wykorzystanie potencjału ekonomii społecznej oraz integrowanie planowania i wdrażania przedsięwzięć</p>

	<p>dotyczących rozwoju społecznego.</p> <p>– Włączanie obywateli i podmiotów ekonomii społecznej, w tym organizacji pozarządowych, w realizację usług społecznych na rzecz osób niesamodzielnych i zagrożonych wykluczeniem społecznym.</p>
<p>Wsparcie grup zagrożonych ubóstwem i wykluczeniem oraz zapewnienie spójności działań na rzecz integracji społecznej.</p>	<p>– Zmiana modelu funkcjonowania ośrodków pomocy społecznej, szersze wykorzystanie aktywizacji zawodowej w podmiotach reintegracyjnych, większy udział podmiotów ekonomii społecznej w realizacji zadań i usług, w celu skuteczniejszej aktywizacji zawodowej uczestników zajęć rehabilitacyjnych i reintegracyjnych oraz lepsze adresowanie pomocy i egzekwowanie warunków jej udzielania.</p> <p>– Tworzenie i wdrażanie sieci usług i programów aktywizacyjnych, rehabilitacyjnych, resocjalizacyjnych (w szczególności dla osób niepełnosprawnych) – od aktywizacji społecznej do włączenia społecznego i zawodowego.</p> <p>– Rozpoczęcie prac legislacyjnych związanych z przygotowaniem projektu ustawy kompleksowo regulującej sferę ekonomii społecznej, w tym status przedsiębiorstwa społecznego oraz zasady udziału podmiotów ekonomii społecznej w realizacji zadań publicznych.</p> <p>– Rozwijanie sektora ekonomii społecznej jako miejsca aktywizacji i pracy dla osób o ograniczonej zatrudnialności na otwartym rynku (np. wsparcie tworzenia PES i usługi dla PES, instrumenty zwrotne, partnerstwo publiczno-społeczne).</p> <p>– Poszukiwanie innowacyjnych metod aktywizacji osób pozostających poza rynkiem pracy.</p> <p>– Poprawa dostępności edukacji (edukacja włączająca) dla osób doświadczających ograniczeń w funkcjonowaniu, w tym uwarunkowanych niepełnosprawnością (zwłaszcza edukacji branżowej i edukacji na poziomie wyższym).</p> <p>– Wzmacnianie więzi międzypokoleniowych i międzysąsiedzkich w otoczeniu osób zagrożonych wykluczeniem społecznym.</p> <p>– Poprawa dostępu do leków dla osób w podeszłym wieku przez</p>

	<p><i>niwelowanie ekonomicznej bariery związanej z kosztem zakupu leków.</i></p> <p><i>– Wspieranie inwestycji (tzw. „miejsc trzecich” - poza domem i pracą), pozwalających na kształtowanie postaw: sprzyjających kooperacji, kreatywności, komunikacji, powstawaniu oddolnych inicjatyw oraz wzmacnianiu integracji społeczne.</i></p>
--	--

Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego 2030 (SRKS2030)¹⁴

Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego została przyjęta Uchwałą nr 155 Rady Ministrów z dnia 27 października 2020 r. **Cel główny Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego 2030 stanowi wzrost jakości życia społecznego i kulturalnego Polaków.**

Ekonomia społeczna została wpisana w cel szczegółowy 1 *Zwiększenie zaangażowania obywateli w życie publiczne*. Pojawia się w dwu priorytetach przypisanych do tego celu:

- 1.1. Usprawnienie mechanizmów wspierania i współpracy instytucji publicznych z obywatelami,*
- 1.2. Rozwój i wzmacnianie zorganizowanych form aktywności obywatelskiej.*

Ekonomii społecznej dedykowany jest czwarty kierunek interwencji w Priorytecie 1.2

<i>Cel szczegółowy 1. Zwiększenie zaangażowania obywateli w życie publiczne.</i>	
Priorytet	Priorytet 1.2. Rozwój i wzmacnianie zorganizowanych form aktywności obywatelskiej.
Kierunek Interwencji	1.2.4. Wspieranie rozwoju ekonomii społecznej i solidarnej.
Działania na poziomie ogólnokrajowym	<ul style="list-style-type: none"> • <i>regulacja prawna obejmująca sektor ekonomii społecznej i solidarnej,</i> • <i>krajowy i regionalne programy rozwoju ekonomii społecznej i solidarnej,</i> • <i>wytyczne w zakresie realizacji przedsięwzięć w obszarze włączenia</i>

¹⁴ <https://www.gov.pl/web/ia/strategia-rozwoju-kapitalu-spolecznego-2030-srks> (data pobrania: 09.09.21)

<p>oraz regionalnym</p>	<p><i>społecznego i zwalczania ubóstwa z wykorzystaniem środków europejskich,</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>system akredytacji wysokiej jakości usług wspierających rozwój PES (w tym usługi animacyjne, inkubacyjne oraz doradztwo biznesowe) realizowanego przez akredytowane OWES,</i> • <i>działanie wyspecjalizowanych w zakresie ekonomii społecznej i solidarnej organów opiniotwórczo-doradczych (Krajowy Komitet Rozwoju Ekonomii Społecznej i Regionalne Komitety Rozwoju Ekonomii Społecznej, Komitet Akredytacyjny ds. systemu akredytacji oraz standardów usług i działania ośrodków wsparcia ekonomii społecznej),</i> • <i>zwrotne oraz bezzwrotne instrumenty wsparcia finansowego.</i> <p><i>W kontekście dalszego rozwoju ekonomii społecznej i solidarnej niezbędne są również działania ukierunkowane na jej upowszechnienie w zbiorowej świadomości oraz zbudowanie jej silnej, pozytywnej marki, takie jak.:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>pogłębianie współpracy sektora ekonomii społecznej z sektorem spółdzielczym,</i> • <i>wzmacnianie powiązań między PES a instytucjami pomocy społecznej, zwłaszcza w zakresie aktywnej integracji,</i> • <i>rozwijanie dedykowanego PES systemu wsparcia,</i> • <i>rozszerzanie katalogu osób, które będą mogły skorzystać z zatrudnienia na preferencyjnych warunkach w sektorze ekonomii społecznej,</i> • <i>rozwijanie ekonomii społecznej w obszarze gospodarki o obiegu zamkniętym,</i> • <i>wspieranie aktywności PES w nowych obszarach rozwojowych (np. energetyce odnawialnej),</i> • <i>skalowanie przedsiębiorstw społecznych.</i>
-------------------------	--

Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030 (KSRR 2030)¹⁵

Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030 (KSRR 2030) została podjęta Uchwałą nr 102 Rady Ministrów z dnia 17 września 2019 r. w sprawie przyjęcia "Krajowej Strategii Rozwoju Regionalnego 2030" (KSRR).

KSRR rozwija postanowienia Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.), określone w filarze rozwój społecznie wrażliwy i terytorialnie zrównoważony. KSRR jest podstawowym dokumentem strategicznym polityki regionalnej państwa w perspektywie do 2030 r.

Ekonomia społeczna znajduje odzwierciedlenie w celu głównym *1. Zwiększenie spójności rozwoju kraju w wymiarze społecznym, gospodarczym, środowiskowym i przestrzennym* oraz w celu głównym *2. Wzmacnianie regionalnych przewag konkurencyjnych*.

Cel główny 1. Zwiększenie spójności rozwoju kraju w wymiarze społecznym, gospodarczym, środowiskowym i przestrzennym	
Cel szczegółowy	1.1. Wzmacnianie szans rozwojowych obszarów słabszych gospodarczo
Kierunek Interwencji	1.1.2. Wzmacnianie szans rozwojowych obszarów zagrożonych trwałą marginalizacją

¹⁵ <https://www.gov.pl/attachment/38c54257-5b35-4b2d-b379-c897a31c85e7>

<p>Działania na poziomie ogólnokrajowym oraz regionalnym</p>	<p>Zakres interwencji kierowany jest w szczególności do grupy gmin, lub gmin i powiatów tworzących obszar powiązany funkcjonalnie, będzie dostosowany do indywidualnych potrzeb i obejmie wybrane z poniższego katalogu działania (wybrane):</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ wdrożenie i rozwój systemu preferencji podatkowych uzależnionych od miejsca inwestycji, jej charakteru i jakości tworzonych miejsc pracy, inkubowanie przedsiębiorstw wykorzystujących lokalny potencjał i zasoby (np. klastry energii), wsparcie rozwoju przedsiębiorstw i ich sieciowanie oraz wsparcie w eksporcie usług i produktów poza rodzimym region i środowisko lokalnych konsumentów, ▪ aktywizacja lokalnej społeczności na rzecz pobudzania rozwoju społeczno-gospodarczego w zakresie podnoszenia kompetencji i umiejętności mieszkańców oraz wzmocnienie poczucia tożsamości i integracji społeczności lokalnej (jako czynnik m.in. przeciwdziałający decyzjom o migracji), ▪ poprawa dostępności usług publicznych, m.in. poprzez ich rozwój a docelowo integrację ich świadczenia oraz określenie lokalnych standardów ich dostępności z uwzględnieniem aspektu depopulacji oraz procesu starzenia się społeczeństwa, wspieranie procesu deinstytucjonalizacji usług społecznych w szczególności, przez włączanie PES w ich realizację, ▪ racjonalne gospodarowanie przestrzenią i zapobieganie konfliktom dla osiągnięcia ładu przestrzennego i dostosowania przestrzeni lokalnej lub wykorzystania istniejących uwarunkowań (np. przyrodniczych) do potrzeb zrównoważonego rozwoju gospodarczego i społecznego, a także działania na rzecz ochrony i poprawy stanu środowiska,
--	--

	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>rozwój usług opartych o technologie telekomunikacyjne, a także szkolenia na rzecz włączenia cyfrowego osób wykluczonych cyfrowo i zagrożonych tym wykluczeniem,</i> ▪ <i>wsparcie kultury i rozwój kapitału społecznego, jako ważnych czynników rozwoju społeczno-gospodarczego danego obszaru, w tym integracji społeczności lokalnej na rzecz rozwoju lokalnego (m.in. poprzez tworzenie „miejsc trzecich” poza domem i pracą, pozwalających na kształtowanie postaw: sprzyjających kooperacji, kreatywności, komunikacji, powstawaniu oddolnych inicjatyw, kreowaniu lokalnych liderów oraz wzmocnieniu integracji społecznej).</i>
<p>Cel szczegółowy</p>	<p>1.2. Zwiększenie wykorzystania potencjału rozwojowego miast średnich tracących funkcje społeczno- gospodarcze</p>
<p>Działania na poziomie ogólnokrajowym oraz regionalnym</p>	<p>Zakres interwencji będzie dostosowany do potrzeb danego miasta i obejmie wybrane z poniższego katalogu działania (wybrane):</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>budowanie spójnej wizji rozwoju obszaru w oparciu o potrzeby mieszkańców i kapitał przestrzenny,</i> ▪ <i>wsparcie rozwoju przedsiębiorczości, kształcenia i szkolenia zawodowego, w szczególności w sektorach wpisujących się w zdefiniowane specjalizacje gospodarcze danego obszaru powiązanych funkcjonalnie, w tym pobudzenie rodzimej/lokalnej przedsiębiorczości, wsparcie rozwoju kadr sektora usług dla biznesu,</i> ▪ <i>tworzenie przestrzeni dla rozwoju przedsiębiorczości,</i> ▪ <i>nadanie nowych funkcji zdegradowanym obszarom miejskim, a także włączanie społeczności lokalnych, w szczególności PES w planowanie i realizację procesu rewitalizacji, podejmowanie inicjatyw na rzecz ochrony i poprawy stanu środowiska oraz dostosowania/adaptacji obszarów zurbanizowanych do zmian klimatu i wymogów ochrony</i>

	<p><i>środowiska (w dziedzinach: produkcji, usług, atrakcyjności osiedleńczej i turystyki),</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>rozwój obszarów o wysokich walorach przyrodniczych i krajobrazowych, jak też opartych o właściwości uzdrowiskowe i walory kulturowe stanowiące o ich wysokiej atrakcyjności turystycznej m.in. na potrzeby srebrnej gospodarki,</i> ▪ <i>aktywizacja lokalnej społeczności na rzecz pobudzania rozwoju społeczno-gospodarczego w zakresie podnoszenia kompetencji i umiejętności mieszkańców oraz wzmacnianie poczucia tożsamości i integracji społeczności lokalnej (jako czynnik m.in. przeciwdziałający decyzjom o migracji),</i> ▪ <i>wykorzystanie potencjału ekonomii społecznej i solidarnej w rozwijaniu gospodarki o obiegu zamkniętym, w szczególności w zakresie gospodarowania odpadami i przeciwdziałania marnowaniu żywności.</i>
Cel główny 2. Wzmacnianie regionalnych przewag konkurencyjnych.	
Cel szczegółowy	2.1. Rozwój kapitału ludzkiego i społecznego
Kierunek Interwencji	2.1.3. Zwiększanie zasobów rynku pracy i rozwój kapitału społecznego
Działania na poziomie ogólnokrajowym oraz regionalnym	<p><i>W tym zakresie wspierane będą następujące działania (wybrane):</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>deinstytucjonalizacja usług opiekuńczych i zdrowotnych, w tym rozwój usług medycznych świadczonych w modelu telemedycznym,</i> ▪ <i>współpraca samorządu z podmiotami ekonomii społecznej w realizacji usług społecznych lokalnie, blisko mieszkańców,</i> ▪ <i>tworzenie warunków do rozwoju srebrnej gospodarki oraz ekonomii społecznej zakorzenionej lokalnie, a w szczególności przedsiębiorczości społecznej,</i>

	<ul style="list-style-type: none">▪ <i>zwiększanie partycypacji społecznej i wpływu obywateli (oraz organizacji pozarządowych) na życie i przestrzeń publiczną,</i>▪ <i>promocja i kultywowanie niematerialnego dziedzictwa kulturowego na obszarach wiejskich oraz zwiększanie dostępu mieszkańców tych obszarów do dóbr i usług kultury, rozwijanie przemysłu kreatywnego oraz zwiększanie wykorzystania technik teleinformatycznych w dostępie do dóbr kultury,</i>▪ <i>promocja turystyczna mająca na celu wzrost atrakcyjności turystycznej obszarów o wysokich walorach kulturowych, przyrodniczych i krajobrazowych,</i>▪ <i>rozwijanie możliwości wykonywania pracy w niepełnym wymiarze czasu pracy, w elastycznych godzinach pracy oraz pracy na odległość przez osoby w najtrudniejszej sytuacji na rynku pracy (w szczególności dot. to osób z niepełnosprawnościami, osób po 50 roku życia, kobiet).</i>
--	--